

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Описано історію церковнослов'янської мови на території України. Розглянуто періодизації церковнослов'янської мови відомих дослідників, зокрема зосереджено увагу на періодизації І. Огієнка.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, українська мова, церковнослов'янizm, періодизація церковнослов'янської мови.

Після прийняття християнства східними слов'янами греко-візантійського зразка Кирило-Мефодіївська перекладацька спадщина прийшла в Київську Русь. Відтоді ця мова насамперед була церковною мовою – мовою Богослужіння, мовою Молитви, мовою церковних обрядів і культу (тут і надалі зберігаємо правопис оригіналу. – Т.Н.) [11, № 11–12, с. 28]. Завдяки староцерковнослов'янській мові й відбулося швидке засвоєння християнства на Русі [18, с. 254]. Виникнення цієї мови було епохальною подією в житті слов'ян середньовіччя: вона заклала міцні підвалини слов'янських середньовічних літератур та літературних мов, знаменувала вихід слов'янських народів на міжнародну арену і сприяла зміцненню міжслов'янських культурних зв'язків.

Щодо церковнослов'янської мови, то в славістиці традиційно її розуміють як пізнішу редакцію староцерковнослов'янської мови, дальша впорядкованість і дальший розвиток якої в кожного народу пішов своїм шляхом. Але, як зазначає Л. Булаховський, церковнослов'янська мова не повторювала староцерковнослов'янської, а значно еволюціонувала, перш за все, в грамотному церковному середовищі, і в цьому виявлялась її штучність, відірваність від мовного оточення [1, с. 59]. Церковнослов'янська мова мала різні національні варіанти, які змінювалися в процесі історичного розвитку.

Еволюція церковнослов'янської мови на східнослов'янському ґрунті – це послідовна зміна періодів кодифікації, що пов'язано з виникненням певних культурних центрів (Київ, Москва та ін.) та втрати строгості норми, коли в систему церковнослов'янської мови проникають різноманітні діалектні явища.

Як зазначає В. Чернов, наука повинна враховувати хронологічний та якісно-кількісний моменти, оскільки ситуація була неоднорідною в різні періоди існування церковнослов'янської мови: у X – XI, у XII і аж до XVII ст. [7, с. 55]. В. Німчук також зауважує, що під час дослідження проблеми співвідношень староцерковнослов'янської (пізніше – церковнослов'янської) та інших слов'янських писемно-літературних мов дав-

ньої доби конче необхідно враховувати хронологію, бо ці співвідношення впродовж історії змінювалися [7, с. 56].

Так, О. Востоков виокремлював три періоди (давній, середній і новий) у розвитку церковнослов'янської мови у східних слов'ян: „Давньою мовою зафіксовані писемні пам'ятки від IX і за XIII століття. Вона непомітно зливається з мовою середньою XV і XVI століть, а за цією вже слідує нова слов'янська або мова друкованих церковних книг” (тут і далі приклад ровійськомовних цитат наш. – Т.Н. цит. за: [16, с. III–IV]). До такого розмежування періодів в історії розвитку церковнослов'янської мови схильний і Г. Дяченко [16, с. IV].

Ф. Буслаєв визначає тільки два періоди в історії церковнослов'янської мови, але при цьому не вказує чітко їхніх меж. „В історії церковнослов'янської мови, – зазначає він, – потрібно виокремити два періоди: до першого належить мова давніша, яка збереглася в найбільшій чистоті в давніх її пам'ятках; до другого – мова пізніша, яка утворилася під впливом руської: це, та мова, якою ми сьогодні користуємося в церковних книгах” [2, с. 15].

У своєрідній класифікації історії східнослов'янських народів П. Сігалова простежуємо розвиток церковнослов'янської мови в Україні: 1) X – XIII ст.: Київська держава, хрещення Русі, формування трьох східнослов'янських народів та їх мов; 2) XIV – XVII / XVIII ст.: утворення Російської держави на північному сході, входження Лівобережної України та Білорусії до складу – послідовно – Литовської, Польсько-Литовської і Польської держав; 3) XVII / XVIII ст. – XX ст.: входження України і Білорусії до складу Російської (потім Радянської) держави [17, с. 34]. Далі дослідник пише, що на початковому етапі церковнослов'янська мова виступає як перша літературна (писемна) мова східних слов'ян. Другий період характеризує дія та взаємодія трьох складників: церковнослов'янської мови, ділової і розмовної мов кожного зі східнослов'янських народів. Третій період – епоха творення сучасних російської, української і білоруської літературних мов. Саме в цей період, на думку вченого, різко розійшлися шляхи формування російської літературної мови, з одного боку, й української та білоруської – з іншого. Українська мова була змушена відмовитися від церковнослов'янської спадщини, і однією з причин цього була заборона богослужінь церковнослов'янською мовою київського ізводу (1721) [17, с. 35–36], який був наближений складом лексики, наголосами, вимо-

вою до староукраїнської мови. Цар Петро I 1720 р. заборонив друкувати церковні книги в Києво-Печерській лаврі та Чернігівській друкарні підлеглої йому Україні, щоб не було жодної різниці з відповідними книгами московськими, тобто заборонив київський ізвод церковнослов'янської мови [14, с. 91; 3, с. 38]. Ці зовнішні чинники, на думку вченого, й стали причиною втрати наступності між другим і третім періодами існування української літературної мови, і як наслідок цього – значно меншої кількості, порівняно з російською, церковнослов'янізмів у ній.

I. Огієнко виокремлює п'ять періодів в історії церковнослов'янської мови в Україні: 1) давній (IX – XI ст.), репрезентований мовою кирило-мефодіївських перекладів і пов'язаний з їх поширенням на значній території та адаптацією до фонетики кожної зі слов'янських мов; 2) середній (XII – перша половина XIV ст.), відзначений поступовим онародненням церковнослов'янської мови, тобто період, коли літературна мова, яка „за давньої доби була однаковою з мовою церкви, починає набирати більше рис живої мови”; 3) південнослов'янський (друга половина XIV – перша половина XVI ст.), пов'язаний із правлінням літургійних книг і встановленням нового церковнослов'янського правопису за болгарським зразком; 4) український (друга половина XVI – XVII ст.) – період відродження та нового розквіту церковнослов'янської мови, спричинений діяльністю Острозьких книжників, великих і малих церковних братств, Києво-Могилянської академії; 5) московський (з XVIII ст.) – виникнення русифікованого варіанта церковнослов'янської мови [12, с. 31].

Уже в *перший* період через проникнення в мову кирило-мефодіївських перекладів діалектних елементів виникають ізводи церковнослов'янської мови: болгарський, сербський, моравський, македонський, хорватський, київський, новгородський [15, I, с. 23]. Між першим і другим періодами Київська Русь переживала глибокий занепад, міжусобні війни між удільними князями й феодалами, а окраїни Русі захоплювали сусідні країни. Отже, для *другого* періоду характерне утворення окремих слов'янських православних церков, кожна з яких займається підготовкою літургійних книг для свого народу [6, с. 14]. Під впливом живих слов'янських мов продовжують формуватися національні варіанти церковнослов'янської мови. На думку В. Німчука, із середини XIII ст. у Києві функціонує український варіант церковнослов'янської мови [11, № 11–12, с. 30].

Зближування церковнослов'янської мови в Україні з українською впродовж XII – XIII ст. припиняється в другій половині XIV ст. у зв'язку з так званім другим південнослов'янським

впливом [23, с. 65–72; 25, с. 28], який є початком *третього* періоду в розвитку церковнослов'янської мови. На думку О. Шимко, в основі другого південнослов'янського впливу лежать пуристині та реставраційні тенденції, і безпосереднім його стимулом було прагнення книжників очистити церковнослов'янську мову від тих розмовних елементів, які проникли в неї внаслідок пристосування книжної традиції до місцевих умов. Звернення при цьому до південнослов'янських зразків зумовлене тим, що ці зразки сприймали як канонічні, а тим самим – і як найавторитетніші [25, с. 28]. Проте існують й інші погляди. Так, О. Чевела доводить, що основною метою другого південнослов'янського впливу було зберегти загальну літературну мову для всіх слов'ян [24, с. 502]. Однак, на нашу думку, звернення до південнослов'янських зразків зумовлене не лише тим, що болгарські зразки вважали канонічними, а ще й тому, що після захоплення Болгарії турками освічені монахи через матеріальну скруту пішли різними країнами. Реставрація правильної церковнослов'янської мови була ще однією спробою надати їй загальнослов'янського значення, подібного до того, яке вона мала у X – XI ст.

З XIV ст. помітний занепад церковнослов'янської мови, який, вважають дослідники, продовжувався до кінця XVI ст. [12, с. 5]. Так, з XV ст., коли український народу вже мало розумів церковнослов'янську мову, з'явилася ідея перекласти біблійні тексти живою народною мовою. З цього приводу I. Огієнко пише: „Ідея Святого Письма живою мовою була в передових людей XV–XVI віків настільки дозрілою, що за неї вхопилися тоді представники всіх вір. У цім проявився той звичайний культурний поступ, який бачимо в історії всіх церков” [15, I, с. 111–112].

У XVI ст. виникла „проста” мова, поєднавши в собі елементи книжної церковнослов'янської і тогочасної живої розмовної мови освічених верств населення, і до середини XVI ст. потіснила церковнослов'янську навіть у жанрі релігійної літератури. Будучи в основі своїй ще книжною, наповненою старою слов'янською лексикою, церковнослов'янізмами, вона швидко збагачувалася живомовними українськими й говірковими словами [8, с. 115]. Церковнослов'янська мова цього періоду, завдяки болгаризації і новому правопису, надто віддалилася від живої української мови, стала малозрозумілою для вірян [6, с. 7; 258].

У період другої половини XVI – початку XVII ст., який I. Огієнко вважає *четвертим* періодом в історії церковнослов'янської мови, ця мова відновлює втрачені позиції і надовго стає панівною мовою української церкви. Зміцненню її позицій сприяли лінгвістичні праці Л. Зизанія-Тустановського, М. Смотрицького, П. Беринди, Є. Плетенець-

кого й А. Корецького-Сатановського (Теодоровича). Відродження і новий розквіт церковнослов'янської мови пов'язані з виданням Острозької Біблії 1581 року – першого в слов'янському світі нового друкованого видання Святого Письма церковнослов'янською мовою. Сам факт виходу слов'янської друкованої Біблії, наголошує В. Ульяновський, послужив піднесенню престижу церковнослов'янської мови, „гідної вислову нею Божого Слова” [22, кн. 2, с. 50]. На думку дослідників, повне видання Святого Письма не українською, а саме церковнослов'янською мовою було зумовлене „орієнтацією не на вузько національні інтереси, а на потреби всього слов'янського православного регіону” [9, с. 33].

Закономірним питанням в історії церковнослов'янської мови є проблема міграції та розташування культурних книжних центрів, і як наслідок – зміна кодифікаційних норм церковнослов'янської мови. На території східних слов'ян у XV – XVII ст. такими центрами були Вільно, Київ, Львів, Острог і Москва, які й визначали характер книжної мови цього періоду не тільки в східних слов'ян, але й, як писав М. Толстой, у „всьому греко-слов'янському світі”, тобто у південних слов'ян [20, с. 57]. Однак саме у трьох східнослов'янських культурних центрах – Вільні, Києві і Москві – спостерігають певний паралелізм норм церковнослов'янської мови. У XVII ст. церковнослов'янська традиція зберігалась у двох центрах – Києві та Москві. Після приєднання Лівобережної України до Москви перемагає київська традиція церковнослов'янської мови, що привело до правки церковних книг за київськими та львівськими зразками [21, с. 186; 6, с. 9]. Мова, яка з часу Петра I розвивається в Росії, є „органічним і безпосереднім продовженням не Московської, а Київської української традиції” [21, с. 363].

Отже, як зазначив В. Німчук, упродовж полемічних збурень XVI – першої половини XVII ст. „етнічне обличчя нашої культури остаточно моделювали дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська місцевої редакції” [10, с. 1].

Однак доля українського варіанта церковнослов'янської мови була трагічною – через заборони й утиски з боку Росії вона зазнає русифікації, що знаменує *п'ятий* період розвитку церковнослов'янської мови. У цей час забороняли навіть читати церковнослов'янські тексти з українською вимовою. Розглядаючи проблему української вимови церковнослов'янських текстів, І. Огієнко пише, що спочатку новгородська, пізніше московська вимови були однаковими з київською, хоча згодом у Росії склалася церковна вимова, відмінна від української [13, с. 12–19].

Після підпорядкування української церкви московському патріархові з 1686 р. спостерігаємо певні зміни у розвитку церковнослов'янської мови. З початку XVIII ст., після указу Петра I від 5 жовтня 1720 р. про нову правку церковних

книг, починається період наближення церковнослов'янської мови в Україні до російської. Як наголошує єпископ І. Ісіченко, „якщо спочатку Росія прийняла мову святиителя Димитрія Ростовського (українського митрополита) як мову взірцеву для церковнослов'янського богослужіння, то згодом русифіковані переклади поширюють на церковнослов'янську мову України вплив російської мовної традиції” [5, с. 21]. За словами В. Німчука, з кінця XVIII ст. Київська митрополія стала зняряддям денационалізації й русифікації української церкви: вона намагалася витіснити традиційну українську вимову церковнослов'янських текстів [11, № 1, с. 35].

На відміну від підросійської України, на території Галичини та Буковини, що входили до складу Австро-Угорщини, українська мова не мала урядових обмежень у сфері громадсько-суспільного життя, церковні відправи служили церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Цієї традиції дотримувалися Греко-католицька церква в Галичині, Лемківщині, Закарпатті, Пряшівщині та Православна церква на Буковині. Багато зусиль доклали, щоб відродити давню українську вимову церковнослов'янського тексту на території України, І. Огієнко. Це тривало недовго, історичні обставини склалися так, що православна церква й далі культивувала російську орфоepію в українських храмах. Однак з 1991 р. УПЦ Київського патріархату перейшла в богослужіннях на українську мову.

Останнім часом у зв'язку з конфесійними проблемами в Україні церковнослов'янську мову почали ототожнювати з церквою Московського патріархату і сприймати як щось належне Росії. Ми дотримуємося думки В. Задорожного [4, с. 23] та М. Скаб [19, с. 116–117] про те, що в такий спосіб ми відтинаємо від себе величезний пласт нашої культури. Церковнослов'янська мова більше тисячі років звучала в церкві на теренах України і це наша історія, вагу якої не варто применшувати. Український варіант церковнослов'янської мови – то наша традиція, наша культура.

Література

1. Булаховський Л. Українська мова / Л. Булаховський // Вибрані праці : у 5 т.; голова ред. кол. І. Білодід. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. – 632 с.
2. Буслаев Ф. Историческая грамматика русского языка : этимология / Ф. Буслаев. – 7-е изд. – М.: КомКнига, 2006. – 296 с.
3. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський; передм. Я. Гояна. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
4. Задорожний В. Як треба читати тексти Кирилівського письма / В. Задорожний // Дивослово. – 2004. – № 2. – С. 22–25.
5. Ісіченко І. Мова богослужінь : чинник інтегра-

- ції чи дезінтеграції Церкви? / І. Ісіченко // Сучасна українська богословська термінологія : від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукр. наук. конф. (13–15 травня 1998 р.). – Львів : Український Католицький університет, 1998. – С. 20–32.
6. Лісняк С. Проблема церковнослов'янської мови та її спадщини в українському церковному житті / С. Лісняк // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – Вип. 11 : Філологічні науки. – Т. 2. – С. 5–15.
 7. Материали ІХ Международного съезда славистов : материалы дискуссии. – К. : Наукова думка, 1986. – 325 с.
 8. Мацько Л. Стилїстика української мови : підручник / Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько ; за ред. Л. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
 9. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636) / І. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990. – 190 с.
 10. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. / В. Німчук // Берестейська унія та українська культура XVII століття : матеріали Третіх „Берестейських читань” (Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р.) / ред. Б. Гудзяк. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. – С. 1–16.
 11. Німчук В. Українська мова – священна мова / В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32; 1993. – № 1. – С. 35–58.
 12. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: короткий науково-популярний нарис / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня Синодальна, 1931. – 37 с.
 13. Огієнко І. Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці / І. Огієнко. – Варшава : Елпіс, 1926. – 23 с.
 14. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу [фотодрук з вид. 1918 р.] / І. Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
 15. Огієнко І. Українська церква : нариси з історії Української Православної Церкви : у 2 т. / І. Огієнко. – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – Т. І–ІІ.
 16. Полный церковно-славянский словарь (со введением в него важнейших древнерусских словъ и выражений) / сост. Г. Дьяченко. – М. : Отчий дом, 2001. – 1120 с.
 17. Сігалов П. Церковнослов'янські мови / П. Сігалов // Єдиними устами : вісник Інституту богословської термінології та перекладів. – Львів : Український Католицький університет, 2001. – № 5. – С. 33–55.
 18. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
 19. Скаб М. Основні правила української вимови церковнослов'янського тексту / М. Скаб // Богословський вісник : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – № 3. – С. 112–122.
 20. Толстой Н. История и структура славянских литературных языков / Н. Толстой. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
 21. Трубецкой Н. История. Культура. Язык / сост. В. Живов ; Н. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1995. – 800 с.
 22. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1–3.
 23. Успенский Б. Одна архаическая система церковнославянского произношения : литургическое произношение старообрядцев-беспоповцев / Б. Успенский // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 62–79.
 24. Чевела О. К вопросу о втором югославянском влиянии : афонская (ефимиевская) редакция перевода Цветной Триоди / О. Чевела // Актуальные проблемы вербальной коммуникации : язык и общество : сб. науч. статей Междунар. науч. конф. (8–10 апреля 2003 г.) / под. ред. Л. Кудрявцевой. – К. : Киевский нац. ун-т им. Т. Шевченко, 2004. – С. 501–506.
 25. Шимко О. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію / О. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26–34.

Описана історія церковнослов'янського мови на території України. Розглянуті періодизації церковнослов'янського мови відомих дослідників, зокрема – періодизація І. Огієнка.

Ключевые слова: церковнослов'янський мови, український мови, церковнослов'янство, періодизація церковнослов'янського мови.

This article describes the history of the Church Slavonic language in Ukraine, considered periodization Church Slavonic renowned researchers, including focus on periodization I. Ogiyenko.

Key words: Church Slavonic language, Ukrainian language, Church Slavonic word, periods of Church Slavonic language